

VERENIGING TOT HERSTEL VAN ZORG ROND DOOD EN RUSTPLAATS

DE TEREBINTH

DECEMBER 1996

COLOFON

De Terebinth is een tijdschrift ten behoeve van de leden van Vereniging de Terebinth

Redactie: Josée Bionda, Sytze de Boer, Wim Cappers, Henk de Feijter en Rita Hulsman

Lay-out: Henk de Feijter

Eindredacteur: Wim Cappers

Redactie en secretariaat: Dodeweg 31
3832 RE Leusden 033-4653380

De kopij voor de volgende Terebinth moet vóór 15 januari 1996 op het secretariaat aanwezig zijn. De kopij wordt op 3,5 inch floppy en in WordPerfect 5.1 aangeleverd.

Voor advertenties en inlegvellen kunt u inlichtingen inwinnen bij Wim Cappers: 026-3210603

Het lidmaatschap van de vereniging kost minimaal voor personen f 35,-, voor elke huisgenoot f 15,- en voor organisaties f 100,- per jaar. De contributie kan op giro-nummer 335536 van de Terebinth te Leusden worden overgemaakt. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,00 per stuk plus verzendkosten. Artikelen mogen niet worden overgenomen zonder vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

Illustraties: Voorpagina: Kraanvogels (tempelversiering tbv begrafenis, China, 1927, p. 67, 80 (collectie Leo Haks), p. 71: Jaap Stahlie, p. 75: J.C.M. Hattinga Verschure, p. 77: Puck Kooij, p. 79: Rob Mostert

INHOUDSOPGAVE

Blik op de beurs	66
Sporen van kunst in de uitvaartwereld	67
Hemelse gewaden uit China	67
Frisse wind door het rouwdrukwerk	69
De dood keert terug in het leven	71
Verenigingsnieuws	73
Geen grafrust voor nonnen	75
Levende mensenhanden	75
Oorlogsgraven	77
Boekbesprekingen	79
Excursies	80
Agenda	80

De Terebinth, jaargang X, aflevering 5, december 1996

BLIK OP DE BEURS

Netwerk Uitvaartvernieuwers en Uitvaart '96

Het was een hele ervaring om als betrekkelijk jonge organisatie Netwerk Uitvaartvernieuwers deel te nemen aan Uitvaart '96. De beslissing toch deel te nemen is genomen op een moment dat we er als organisatie eigenlijk nog niet klaar voor waren.

We hebben gekozen voor een expositievorm die een redelijke doorsnede liet zien van wat het Netwerk te bieden heeft, zoals beschilderde kisten, lijkwaden, urnen, huisaltaren, grafkunst, rouwsieraden. Daarnaast zijn alle leden in de gelegenheid gesteld om bekendheid aan hun bedrijf te geven middels informatie op een A3 op een halfronde infowand. Met inachtneming van enkele onvolkomenheden hebben we geen spijt van onze deelname.

We hebben het als een uitgelezen kans beschouwd om ons als Netwerk te presenteren en met de bezoekers over uitvaartvernieuwing in gesprek te gaan. Er was een opmerking die we veel te horen hebben gekregen: "Het tweede deel van de beurs was het aantrekkelijkst". Dat was het gedeelte na de koffieshop met naast de stand van het Netwerk ook die van twaalf leden van het Netwerk die nog eigen standruimte hadden gehuurd en nog diverse andere kleine organisaties.

De reacties op de presentatie van het Netwerk waren zeer gevarieerd. Veel buitenlandse bezoekers, die in grote aantallen de beurs bezocht hebben, waren zeer verrast door alles wat zij onder ogen kregen. Verrast door hetgeen hier in Nederland allemaal mogelijk is en dat men in hun eigen land nog lang niet zover is.

Diverse bezoekers bekeken de geëxposeerde kunstuitingen van en met enige afstand en zij waren dikwijls zeer geamuseerd. Je zag ze denken: "Voor mij hoeft dat allemaal niet!" En dat is terecht. Je kiest er voor of je kiest er niet voor.

Maar er waren heel veel bezoekers die zich vrijelijk tussen het geëxposeerde bewogen en alles met aandacht bekeken. Zij waren heel direct geïnteresseerd. Zij waren waarschijnlijk ook degenen die de neergelegde folders in grote getale hebben meegenomen.

Er was geen verschil in de reacties van de bezoekers werkzaam in de branche en van het geïnteresseerde publiek.

Namens het Netwerk Uitvaartvernieuwers,
Joop Bots, secretaris

SPOREN VAN KUNST IN DE UITVAARTWERELD

Na lange tijd een marginale rol gespeeld te hebben in de vaderlandse uitvaartwereld, is de kunst aan een opmerkelijke opmars bezig. Andere culturen dienen daarbij vaak als voorbeeld en inspiratiebron. Dit themanummer belicht een aantal onderdelen van het uitvaartwezen waarin de kunst zich roert.

In het eerste artikel aandacht voor een expositie over rituelen en religieuze kunstvoorwerpen uit China, waarbij vooral de papieren kledingstukken voor goden en doden van grote artistieke kwaliteit zijn. Over de nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de vormgeving van rouwadvertenties en rouwcirculaires gaat het volgende artikel. Tenslotte doen drie kunstenaars een boekje open over de manier waarop zij proberen de dood weer in het leven te trekken.

HEMELSE GEWADEN UIT CHINA

Bijna twee maanden lang overlappen cultuuruitingen uit Afrika en China elkaar in de Rotterdamse Kunsthal. De lopende expositie "Collectie Afrika" is verlengd tot 16 februari 1997 en vanaf 21 december 1996 zijn ook de "Hemelse gewaden uit China" te gast.

Tegelijk met de Afrikaanse maskers, trommels en krachtbeelden verdwijnen in februari de fantasierijke doods-kisten uit Ghana. Maar niet helemaal, want Ghanese kisten hebben in Nederland hun weg gevonden, onder meer naar de Amsterdamse Uitvaartwinkel De Ode.

De Chinese geschenken voor goden en doden blijven tot 9 maart in de Kunsthal en het is niet ondenkbaar dat sporen daarvan binnen afzienbare tijd in een of andere vorm in onze uitvaartcultuur opduiken.

Op de tentoonstelling zijn ruim duizend objecten te zien uit de collectie van Leo Haks, die jarenlang in Singapore verbleef en in die tijd meer dan vierduizend Chinese religieuze voorwerpen verzamelde: operakostuums, altaarsets, borduursels, lantaarns, maskers en papieren voorwerpen. Vooral de prachtig beschilderde papieren gewaden, offers voor goden en voorouders, zijn uniek omdat die gewoonlijk tijdens religieuze festivals en begrafenissen op traditionele wijze worden verbrand. Haks heeft ze letterlijk aan het vuur ontrukkt.

Terracotta leger

Een overledene moet volgens de Chinese traditie door zijn nabestaanden worden voorzien van alle gebruiksvoorwerpen die hij in het hiernamaals maar nodig kan hebben. Lang geleden gingen er zelfs levende mensen mee in het graf. Aan dienaren en kinderloze maîtresses viel de eer te beurt om samen met hun overleden mees-

ter te worden begraven. Later werden de levende mensen vervangen door figuren van stro, hout en aardewerk. Aan deze figuren werd dezelfde macht toegekend als aan levende mensen of goden. Dat wordt indrukwekkend geïllustreerd door het terracotta leger dat in 1974 in het grafcomplex van de Chinese keizer Qin Sji Huangdi werd ontdekt. Huangdi stierf omstreeks 210 voor Christus en werd begraven in de provincie Shaanxi bij de huidige stad Xi'an in Noord-China. Een leger van zeventuizend levensgrote krijgers in uniform, compleet met paarden, wapens en strijdwagens, is in slagorde opgesteld om het graf van hun leider te beschermen.

Chinese pop 1920-1960

De pracht en praal die deze keizer bij zijn begrafenis mee kreeg, kon een gewone sterveling bij lange na niet benaderen. Toch waren graven van lager geplaatsten vaak ook rijk voorzien. Niet alleen kregen ze voorwerpen uit het dagelijks leven mee, maar ook bedienden, honden, varkens en andere dieren in klei, hout of brons en niet te vergeten eet- en drinkwaren als graan, tabak en thee. Veel van de bewaard gebleven keramiek uit de oude dynastieën werd speciaal gemaakt om met de doden begraven te worden.

Papier-maché

Vroeger was het de gewoonte om behalve modellen voor grotere dingen als huizen, schuren en varkenskotten, ook echte voorwerpen in het graf mee te geven. Dat waren dan bijvoorbeeld potten, een pijp en dekens. De luxe artikelen die latere generaties als gevolg van de vooruitgang konden aanschaffen, zoals auto's, brommers, strijkijzers en videorecorders, moesten ook aan de doden meegegeven worden. Omdat dit een al te kostbare zaak werd, ging men er toe over om de voorwerpen van papier-maché na te maken of op papier af te beelden en tijdens het verbrandingsritueel aan de voorouders te versturen. Voorbeelden van objecten van papier-maché zijn een huis van drie verdiepingen met gewapende wachters voor de deur, voorstellingen van een elektrische rijstpot, een wasmachine, een radio, tuinmeubels, een koelkast en bedienden met schoonmaakattributen. Ook kreeg de overledene stapels papiergeld mee. Dit werd allemaal op een gunstig bevonden tijdstip binnen 49 dagen na de begrafenis verbrand teneinde alle voorwerpen naar de onderwereld over te brengen. Tegelijkertijd werden offers gebracht aan de goden, die te vriend gehouden moesten worden.

Verzending naar de onderwereld

Voordat de verzending van de goederen plaatsvond, stuurde men de dode eerst een briefje met de afmetingen van het huis en een lijst met alle artikelen die eraan kwamen, zodat hij kon controleren of alles in goede orde arriveerde. De verbrandingsceremonie had buiten plaats en het gebeurde wel eens dat iemand bij het transport per ongeluk tegen zo'n fragiel huis aanstootte, waardoor er een stuk van het dak afviel. Als het huishouden meteen daarna door ramspoed werd getroffen, wist men dat de voorvader boos was over het feit dat zijn huis was aangekomen met een gat in het dak. Herstelde de familie de fout door een papieren kopie van het beschadigde deel van het dak te verbranden, dan waren de problemen voorbij.

Het heeft alles te maken met het Chinese geloof, dat de geesten van hun voorouders in de familie aanwezig blij-

ven en recht hebben op liefde en verzorging. Begin april, op het Grafveegfeest, bezoeken de Chinezen traditiegetrouw de graven van hun voorouders om die te vegeen en schoon te maken, waarna er bloemen en snoepjes worden neergezet als offergave voor de geesten. Wie goed voor de geesten van zijn voorouders zorgt kan rekenen op gezondheid, geluk en voorspoed.

Gelaagde lijkwades

Op de expositie zijn tevens beschilderde en geborduurde zijden doodskleden te zien. Chinese lijkwades bestaan vaak uit dertien lagen textiel: onderhemd, bovenhemd, ochtendkleding, werkkleding, avondkleding en bovenop een soort galakostuum. Maar dat is nog niets vergeleken bij de twintig gewatteerde kleden waarin het in zijde geklede lichaam van de vrouw van Li Cang na haar dood werd gehuld. Het lichaam van deze vrouw, die meer dan tweeduizend jaar geleden leefde, was ondergedompeld in een speciale conserveringsvloeistof en behalve door al die kleding ook nog eens omsloten door drie houten, van lakwerk voorziene kisten. Toen haar grafkamer in 1971 werd gevonden, bleek alles goed geconserveerd te zijn, inclusief de grafvoorwerpen en zijden stoffen.

Zijden stoffen werden ook gebruikt als tempelversiering ten tijde van een begrafenis. Een tempeldoek met kleurige kraanvogels is als een van de voorbeelden van deze versieringen in de Kunsthal te bewonderen. De kraanvogel, symbool voor een lang leven, was een geliefd motief.

Handbeschilderde gewaden

De papieren voorwerpen die Haks verzamelde, zijn gemaakt tussen 1930 en 1960 in de provincie Guangdong in Zuidoost-China. De hoofdmoot van de collectie bestaat uit zo'n driehonderd papieren kledingstukken, waaronder indrukwekkende handbeschilderde gewaden. De afbeeldingen hebben voor een deel betrekking op het leven van de overledene wiens levensloop erin terug te zien is, terwijl andere afbeeldingen de goden moeten behagen.

Op de tentoonstelling prijkt onder meer een gewaad van rood papier, beschilderd met allerlei gouden tekens en cirkels. Een ander papieren gewaad is vrijwel geheel beschilderd met kleurige motieven van vlinders, bloemen, vogels en abstractere patronen. Dergelijke handbeschilderde offergewaden worden tegenwoordig niet meer gemaakt. De Chinese gemeenschap in Singapore verkiest voorbedrukte kostuums uit Bangkok.

Nu de Chinezen overgaan op serieprodukten, is er in Nederland een hernieuwde belangstelling voor het handwerk. Het kan verkeren...

Rita Hulsman

FRISSE WIND DOOR HET ROUWDRUKWERK

Acht jaar geleden werd Paula van der Heijdt naar aanleiding van het overlijden van haar vader geconfronteerd met de eenzijdigheid van het rouwdrukwerk dat uitvaart-ondernemers aanboden. De verbazing over het feit dat er zo lang zo weinig op dit gebied was veranderd, bleef haar bij. Niet zo gek als je weet dat ze aan de Rietveld Academie grafische vormgeving studeerde.

Afstuderen in rouw

De zekerheid dat het anders moest kunnen, bracht haar ertoe om de rouwadvertentie als afstudeerproject te kiezen. Ze dook in de geschiedenis en ontdekte onder meer dat in de negentiende eeuw romantiek en pathetiek elkaar in het rouwdrukwerk opjoegen tot emotionele uitingen waarbij vermeldingen van hete tranen of klachten over de uit liefdearmen weggerukte beminde nog als onderkoeld golden. Aan het einde van de negentiende eeuw werd het een stuk soberder. Na de tweede we-

reldoorlog verdwenen de dood en de rouwrituelen uit het openbare leven en was de overlijdensberichtgeving overwegend zakelijk. Maar sinds de jaren tachtig willen mensen zich weer op een persoonlijker manier uiten over de dood.

Tekstueel waren er de nodige golfbewegingen geweest in het rouwdrukwerk, maar grafisch was er al die tijd nauwelijks iets veranderd.

Traditie openbreken

Kort voordat ze afstudeerde trad Paula als één van de eersten met nieuwe grafische vormgeving in de funeraire cultuur naar buiten. Ze deed dat tijdens een expositie van alternatieve grafmonumenten in Kortenhoeve, samen met de kunstenaars van Memento.

In haar afstudeerproject kwam Van der Heijdt in juli 1993 tot een negental nieuwe categorieën advertenties op basis van gevoelswerelden. Ze presenteerde het project, dank zij sponsoring van de Dagbladunie en de AVVL, in de vorm van een krant die als "De Aanzeg" van de persen rolde. Dit stalenboek telt 64 pagina's in vier katernen

Voorbeelden van overlijdensadvertenties voor de dagbladen

<p>WAAALRE, 4 juli 1996</p> <p><i>De eeuwige God is u een woning en onder u zijn eeuwige armen</i> Deuteronomium 33:27</p> <p></p> <p>Vincent Klaasen</p> <p>* 18-6-1923 † 4-7-1996</p> <p><i>echgenoot van</i> Maria Bernadina Saskia Klassen-Dels</p> <p>Dankbaar blijven we voor hetgeen hij ons heeft meegegeven</p> <p>Han de Vries † en Caroline Olaf-Tel Jan en Dianne Vermeer Marja, Carolien en Bram</p> <p>Greetje de Vries en Hans Hest Björn en Erika Joke de Vries en Menno van Vliet Theo en Peter</p> <p>Haarlem, 4 juli 1996</p> <p>De crematie zal plaatsvinden op maandag 7 juli om 14.00 uur in het Crematorium Westerveld te Driehuis. Na de crematie is er de mogelijkheid tot persoonlijk condoleren.</p> <p><i>Liever geen bloemen.</i></p>	<p>D.R. Van Veem</p> <p>Ze werd 77 jaar.</p> <p>Waalre: P.C. Van Veem H. Van Veem-Kras kinderen</p> <p>De plechtige uitvaartdienst zal gehouden worden worden op donderdag 7 juli om 11.00 uur in de Martinuskerk te Heeze, waarna de crematie zal plaatsvinden. Avondwake woensdag om 17.45 tot 19.30 uur in voornoemde kerk. Wilt u, indien wij vergeten zijn u een kennisgevings te sturen, deze aan- kondiging als zodanig beschouwen.</p> <p><i>Er zullen toespraken gehouden worden.</i></p>	<p>Er is toch geen antwoord maar ik ben een en al waarom Ik zie geen zin in dit alles Het is zo ongerijmd Waarom Waarom ik...?</p> <p>Intens verdrietig, maar met diep respect voor de wijze waarop hij afscheid heeft genomen, gedenken wij,</p> <p></p> <p>Maria Lorretta Scheltens</p> <p><i>Maastricht:</i> Kees Pot Maria van der Ven <i>Vught:</i> Carlaen Riksa Walbe <i>Nuenen:</i> Michiel en Joost</p> <p>4 juli 1996 CORR.-ADRES: EMMASTRAAT 24 6081 AG EINDHOVEN</p> <p>De uitvaartdienst zal plaatsvinden op zaterdag 7 juli a.s. om 10.30 uur in de parochiekerk van St.-Johannes de Doper te Oerle. Vrijdag wordt tijdens de H. Mis van 19.00 uur voor hem gebeden in voornoemde kerk. Gelegenheid tot schriftelijk condoleren in de kerk.</p> <p>Frans ligt opgebaard in het mortuarium van Huize Merefelt, Parklaan 2 te Veldhoven waar van 17.30 tot 18.00 uur gelegenheid is tot afscheid nemen. Mocht u geen persoonlijke kennisgeving ontvangen wilt u dan deze aankondiging als zodanig beschouwen.</p> <p><i>Na de plechtigheid gaan we gezamenlijk wat drinken.</i></p>
	<p>Lieve</p> <p>Roos van Beemster is overleden</p> <p>Zij is pas 19 jaar</p> <p>We kunnen het nog steeds niet geloven dat je er niet meer bent. We missen je nu al, hoe moet dit verder zonder jou... Want jij bracht het beste in ons naar boven, en daarom zullen en blijven we altijd van je houden.</p> <p>Els en Krislien, en alle andere vrienden</p> <p><i>Uylenstede, 4 juli 1996</i></p>	

en biedt naast het huidige standaardpakket andere keuzemogelijkheden voor rouwadvertenties. Paula stelt dat de rouwadvertentie zich heeft ontwikkeld van openbare berichtgeving tot open afscheidsbrief en die mag best een andere typografie en vlakverdeling hebben. Met haar ontwerpen probeert ze voorzichtig de traditie open te breken. Als vormgever realiseert ze zich terdege dat de boodschap van zo'n advertentie begrijpelijk moet zijn voor iedereen. Soms gebruikt ze een grijs gerasterde foto, de schaduw van een blad op een steen, water, takken, als ondergrond voor de tekst. In andere advertenties springt de eerste letter van de voornaam van de overledene er groot uit en ontbreekt het kader. Elders is alleen tekst gebruikt, op ruime regelafstand in blokvorm gezet. Een gecentreerde tekst in een cirkel of ovaal kan ook. De advertenties voor kinderen zijn door de geschetste figuren en het uit de hand getrokken grijze kader het meest expressief, op de voet gevolgd door de voorbeelden die vergezeld gaan van een foto van de gestorvene. Dat laatste ligt in bepaalde delen van ons land moeilijk. In de selectie van opnieuw vormgegeven advertenties die ze kort geleden aan de krantenuitgevers aanbod, is deze dan ook nog niet opgenomen.

Kleur in rouwbrief

De rouwcirculaire ligt minder gevoelig. Uit een onderzoek van een Amsterdamse uitvaartonderneming bleek zo'n tachtig procent van haar relaties belangstelling te hebben voor een circulaire à la Silentio. Het bureau levert verschillende series ontwerpen voor rouwbrieven, waarbij je de geijkte beelden van boot of bloem vergeefs zult zoeken. Als Paula al clichés gebruikt, dan doet ze het zo dat er een totaal ander beeld ontstaat. Bijvoorbeeld waar ze het witte papier van een rouwbrief geheel bedekt met het grijze raster van een huilende engel tussen kale takken. Een deel van de ontwerpen vormt een overgang tussen traditionele en nieuwe vormen. Deze volgens Paula "niet zo wilde" ontwerpen worden meer gevraagd dan de andere serie die verder van de traditie af staat. In de laatstgenoemde ontwerpen heeft ze meer kleur toegepast. "Mensen blijken er toch aan te moeten wennen dat je kleur gebruikt bij overlijden, hoewel de kleuren, donkergroen en bordeauxrood, gedempt zijn".

Volgens Van der Heijdt willen mensen vaak wel voor iets nieuws kiezen, maar zoeken een middenweg uit angst voor de reacties van de familie.

Ook voor de grootste rouwdrukker van Nederland heeft ze een serie rouwbrieven gemaakt. Doorplaatsing in de krant is zowel bij deze als bij de Silentio-serie mogelijk. Een enkele keer ontwerpt ze individuele circulaire, maar die zijn door de kleine oplage veel duurder. Als het digitale drukken zonder films en pers eenmaal ingevoerd is, komen er meer en betaalbare mogelijkheden om persoon-

lijke rouwcirculaires te maken. Nu is een zekere standaardisatie nog onontkoombaar.

Alternatieve advertenties

De rouwadvertentie is zo ongeveer het laatste bastion van de uitvaartwereld waar de traditie zich nog met succes schrap zet tegen verandering. De meeste dagbladen reageerden aanvankelijk als gestoken, omdat ze vreesden dat de pagina met rouwadvertenties op die manier een rommelig aanzien zou krijgen. Toch constateert Paula dat veel mensen geen genoegen meer nemen met de standaardadvertentie. Daarom vindt ze het hoog tijd worden dat kranten zelf alternatieven aanbieden. Maar nog steeds staan de grote dagbladen huiverig tegenover een andere vormgeving van de pagina met "dodenhokjes". De Perscombinatie kijkt de kat nog even uit de boom, maar een aantal kranten van de VNU in het zuiden van het land biedt sinds kort nieuw opgemaakte rouwadvertenties van "De Aanzeg" aan. Paula heeft deze advertenties zodanig aangepast dat ze met elkaar, en in combinatie met de standaardadvertenties, een rustig paginabeeld opleveren. Ook bladen van de Wegener Pers in Gelderland en Overijssel staan open voor andere vormen.

Treurtaal

Silentio maakte direct na Paula's succesvolle afstudeerproject een razendsnelle start. Daarnaast runt ze nu een ontwerpbureau waar zaken aan bod komen die niets met de dood te maken hebben. Maar voor Silentio valt er nog genoeg te doen in de uitvaartwereld. Van der Heijdt wordt regelmatig benaderd door uitvaartondernemingen die hun huisstijl willen veranderen. Ook is ze van oordeel dat bijvoorbeeld de vakbladen van de funeraire wereld en het condoléance register wel een modernisering kunnen gebruiken. Door de rouwexpressie van Silentio en andere vormgevers zijn er nieuwe beelden, vormen en kleuren beschikbaar waarmee familie en vrienden van een overledene uiting kunnen geven aan hun gevoelens. Maar wat de letters betreft kan een vormgever niet verder gaan dan de typografie. Van de taal blijft hij af. Wie de laatste pagina van "De Aanzeg" leest, ziet dat daar nog een terrein braak ligt. De hele bladzijde staat van boven tot onder vol met een aaneenschakeling van zinnen die gebruikt worden in rouwbrieven en advertenties. Ze komen uit oude bronnen als de bijbel of uit poëziebundels, maar het gros bestaat uit zinnnetjes als deze: "Het leven is kort, doe er mee wat je kan, want straks ben je dood en is alles stil", of "Eén woord is te veel en duizend woorden zijn te weinig". De treurtaal is duidelijk ook aan vernieuwing toe.

Rita Hulsman

DE DOOD KEERT TERUG IN HET LEVEN

Nicole Capaan en Walter Carpay houden zich al zo'n jaar of zes uitsluitend bezig met funeraire beeldende kunst. Kranten en bladen hebben in de loop der tijd regelmatig aandacht aan hun werk en ideeën besteed. Velen zullen hun namen kennen van de presentaties op de KunstRAI van vorig jaar of van de tentoonstelling "Midden in het leven staan wij in de dood", die begin dit jaar in het Amsterdamse Arti et Amicitiae werd gehouden.

Uitvaartwinkel

Capaan en Carpay vonden dat ze er als ontwerpers van grafmonumenten vaak te laat bijgehaald werden om de nabestaanden voldoende bij het proces te kunnen betrekken. Omdat ze juist die betrokkenheid wilden stimuleren, zochten ze naar een manier om in een vroeg stadium in contact te komen met de familie en vrienden van de dode. Ze kwamen erachter dat je daarvoor begrafenisondernemer moest zijn en besloten die weg te bewandelen. Intussen had het tweetal gezelschap gekregen van een

collega uit de theaterwetenschappen, Denise van de Ven, die hun visie deelde. Capaan en Van de Ven volgden de vakopleiding uitvaartverzorging, waarna het drietal zich onder de naam Uitvaartwinkel de Ode op het KNSM-eiland in Amsterdam vestigde. De stille opening van de uitvaartwinkel annex uitvaartonderneming had plaats op 2 november jongstleden, de dag der doden.

Lage drempel

Aan de straatkant noodt een enorme winkelruit voorbijgangers om naar binnen kijken. Dat gebeurt ook, en sommige mensen lopen even binnen om een praatje te maken of de artikelen van nabij te bekijken. Niet alleen de avantgarde neust er rond, de belangstellenden komen volgens Denise uit alle lagen van de bevolking en zijn van allerlei leeftijden. Sommigen willen zich alvast oriënteren, ook al ligt de dood normaal gesproken niet direct op de loer. Uitvaartwinkel de Ode juicht dat toe. Hoe eerder men zijn gedachten over de eigen dood laat gaan, hoe beter.

De meest aparte ontwerpen van Capaan en Carpay, eerder bedoeld om de verbeelding te prikkelen dan om direct

Kinderkistje met schoolbordgroen

toegepast te worden, ontbreken in de winkel. Alles wat hier staat, is in de praktijk te gebruiken. Een simpele ongeverfde vurenhouten kist leunt losjes tegen de wand en een felblauwe glazen urn ligt op de grond. Op ooghoogte staat een urnhuisje van opengewerkt blauw keramiek met een dak als een tent. Wie zijn as onder meer mensen wil verdelen, kan dat doen door de asresten in handzame, doorzichtige vormen te laten verwerken.

Sprookjes en engelen

Een prachtige kist met verschillend gekleurde schuine vlakken heeft een prominente plaats gekregen. De kleuren moeten er volgens de antroposofische leer voor zorgen dat de ziel sneller aan het lichaam ontstijgt. Het andere uiterste is een doodskist van eenvoudig wit karton, die behalve goedkoop ook milieuvriendelijk is.

Een van de doodskisten voor kinderen is aan de binnenkant geheel beschilderd. Je wordt binnengeleid in een sprookjesbos waar Bambi oog in oog staat met Winnie de Poeh.

Niet alleen de binnenkant van een kist kan variëren, er is ook veel keus in lijkwades. Een tussenvorm tussen kist en lijkwade is de kistwade. In de Amsterdamse uitvaartwinkel staat een voorbeeld van zo'n kistwade die eruit ziet als een vriendelijke brancard met een wade in verlopende tinten blauw.

In één van de doodskisten voor kinderen ligt een doek waarop engelen geschilderd zijn. Deze hemelse wezens zijn weer in tel, want ook op een baarkleed voor volwassenen geven ze blijk van hun aanwezigheid door het engelenalfabet aan ons voor te stellen.

Uit een niet-westerse cultuur op dit ondermaanse komt de kist die op een kever lijkt en verwantschap vertoont met de kisten uit Ghana die momenteel op de tentoonstelling "Collectie Afrika" in Rotterdam te zien zijn. Nicole bevestigt desgevraagd dat deze kist inderdaad uit Ghana komt. Aan zo'n fantasierijke kist valt niets meer te voegen. Dat is wel het geval bij de groene kinderkist daarnaast, waar twee krijtjes in gleuven op het deksel in afwachting zijn van kleine en grote nabestaanden die een kras, tekst of tekening willen achterlaten.

Zelfwerkzaamheid stimuleren

Een aantal objecten is bedoeld om mensen op ideeën te brengen zodat ze zelf aan de slag kunnen gaan. Zo zijn er duizenden velletjes gebruikt papier, die laag na laag op elkaar zijn gelijmd en daarna als geheel in de vorm van een urn gesneden. Het zijn blaadjes van brieven, dagboeken, kranten, gidsen, boeken en wat er zoal niet aan papier door iemands handen kan gaan. Het heeft op het eerste gezicht wel iets, maar al snel gaat het irriteren dat die onwrikbare berg papier je op afstand houdt. Geef mij

maar een ordner vol papieren om in te bladeren.

Een van de eenvoudigste gedenktekens is het piketpaaltje. Bijna bovenaan is een stukje van de paal een beetje uitgehold en op die plek is een ovale foto van de dode aangebracht in een omlijsting van zilverkleurige kopspijkers.

Een andere mogelijkheid die Uitvaartwinkel de Ode nabestaanden biedt, is om zelf mee te werken aan het maken van een grafmonument van keramiek. In overleg ontstaat er een vorm voor het hele monument. In het atelier krijgen de familieleden en/of vrienden elk een deel daarvan om naar eigen inzicht te bewerken. Al die stukken worden later samengevoegd tot een geheel, dat op het graf wordt geplaatst.

Eigen inbreng op de rouwcirculaire is met de huidige computertechnologie een fluitje van een cent. In de leeshoek kan de klant alvast kennis nemen van voorbeelden van eigentijdse rouwcirculaires, die uiteenlopen van een vriendelijk ogende kinderlijn met kabouters tot een kaart met yin en yang symbolen. Grijs en zwart zijn teruggedrongen ten gunste van meer kleur.

Stilstaan bij de dood

De drie kunstenaars vinden het belangrijk dat mensen weer vertrouwd raken met de dood. Er is volgens Denise een toenemende behoefte om samen met familie en vrienden stil te staan bij een sterfgeval, in plaats van de overledene zo snel mogelijk uit hun leven te laten verdwijnen. "Veel mensen zijn het zat dat alles efficiënt en snel moet worden afgewerkt. Ze willen bewuster met elkaar omgaan en dat zal in de hele maatschappij tot veranderingen leiden, ook binnen de uitvaartwereld".

Op allerlei manieren probeert Uitvaartwinkel de Ode betrokkenheid bij de begrafenis te stimuleren. Flexibiliteit is daarbij hun handelsmerk. Zij kunnen desgewenst de hele uitvaart regelen, maar evengoed alleen de hoofdzaken. De nabestaanden kunnen de rest doen: de kist dragen, ceremoniemeester zijn en zelfs het graf delven.

Een andersoortige aanzet tot nieuwe rituelen vormt het doodshemd met zakjes. Bezoekers kunnen de stervende of dode iets tastbaars meegeven in de vorm van een briefje of een steentje. Bij de crematie gaan alle boodschappen, geschenken en wensen mee naar de andere wereld, net als in China.

Rita Hulsman

VERENIGINGSNIEUWS

Algemene Ledenvergadering de Terebinth 1996

1. Opening

Voorzitter Eggink opent de vergadering en heet de aanwezigen welkom. Aanwezig 41 personen.

2. ALV 1995

De vorige ledenvergadering werd gehouden 3 juni 95. Het verslag hiervan wordt goedgekeurd.

3. Mededelingen

T. van Rooij doet als secretaris/penningmeester mededeling van de volgende zaken:

Uitvaartbeurs; wordt gehouden van 2 tot en met 5 oktober. De Terebinth is hier met een informatiestand aanwezig. De volgende personen zeggen hun medewerking toe aan deze presentatie: Dames Kooij, Das, v/d Wal, Zeephat en de heren De Vlas, Wietsma en Jol (materiaal).

Ver. Restauration; Voorzitter Eggink maakt als spreekbuis van de Terebinth deel uit van het bestuur van de vereniging.

4. Activiteiten

Voorzitter Eggink memoreert de volgende activiteiten: De Terebinth heeft een brief gezonden aan alle politieke partijen; Er is geen politieke partij die sterven, begraven of cremieren in zijn partijprogramma noemt.

Reacties uit de zaal:

Indertijd heeft minister Brinkman per brief de gemeenten op hun verantwoordelijkheid gewezen (mevrouw Das). De gemeenten willen wel, maar hebben geen geld (mevrouw v.d. Beukel).

Uittreksel van de door de Terebinth verzonden brief dient in het blad de Terebinth te worden gepubliceerd (suggestie Chr. Doorakkers).

Ledenwerving

Er hebben twee mailingen plaatsgevonden. Bovendien zijn twee folders ten behoeve van de ledenwerving opgesteld.

Excursies

Voor de excursies bestaat in het algemeen een goede belangstelling. Henk Mandersloot wijst op de noodzaak dat de excursiegangers zich tijdig van te voren dienen op

te geven en vervolgens na opgave ook werkelijk dienen te verschijnen. Wellicht zal in de toekomst tot een systeem van "vooraf betalen" moeten worden overgegaan.

Inventarisaties

Het boek Begraafplaatsen als cultuurbezit is uitverkocht. Gezocht wordt naar mogelijkheden om een herdruk te financieren.

5. Kascommissie

De kascommissie brengt bij monde van de heer Hofman verslag uit. Mede namens zijn mede commissielid de heer Kotten deelt hij mee dat alle stukken in orde zijn bevonden. Binnen de beschikbare financiën wordt een actief financieel beleid gevoerd.

6. Bestuurlijke mutaties

Maartje van Woerden heeft gezien haar drukke werkzaamheden het bestuur verlaten. Ook Josée Bionda en Jan van der Woude hebben zich uit hun bestuurlijke functies teruggetrokken. Tim van Rooij beëindigt na deze ALV zijn tijdelijke functie van secretaris/penningmeester. Hij blijft wel bestuurslid.

Henk Mandersloot is eind november periodiek aftredend en stelt zich niet opnieuw herkiesbaar voor een bestuursfunctie. Zowel Tim van Rooij als Henk Mandersloot zijn en blijven lid van de werkgroep "Excursies, adviezen en inventarisatie".

Voorzitter Eggink is bereid als voorzitter de driejaarlijkse termijn vol te maken en is dus het volgende verenigingsjaar als voorzitter beschikbaar.

Gezien het vertrek van bovengenoemde bestuursleden is aanvulling van het bestuur noodzakelijk. Het bestuur stelt de volgende personen voor:

mevrouw P. Kooij, de heren C. Meijer, S. de Vlas en B. Aben. De functies binnen het bestuur kunnen door het bestuur in onderling overleg worden geregeld.

De vergadering gaat met deze voordracht akkoord.

7. Aanpassing beleid

Het bestuur streeft naar een versterking in de regio. Hiervoor moet een landelijk netwerk van 30 tot 40 personen worden gerealiseerd. Deze "contactpersonen" kunnen bijvoorbeeld een beroep doen op deskundigheid die niet in hun eigen regio, maar elders in de vereniging wel aanwezig is. Ook Jannes Mulder en Wim Vlaanderen pleiten voor stimulering van de contacten tussen de leden die in dezelfde regio wonen. Dit is wellicht te realiseren door de

ledenlijst volgens postcode te rangschikken. (nota bene: Leden vooraf om toestemming vragen of hun lidmaatschap openbaar gemaakt mag worden).

Begroting 1997

In 1995 hebben meer leden dan verwacht geen contributie betaald. Deze kostenpost is ten laste van dat jaar gebracht. Inmiddels is het ledenbestand opgeschoond.

De uitbreiding en betere lay-out van onze nieuwsbrief de Terebinth, is kostbaar, maar naar mening van het bestuur noodzakelijk.

In 1997 wordt een hoger bedrag aan subsidies verwacht. Deze verwachting is in de begroting verwerkt.

's Middags volgde een interessante excursie naar het Bijbels Openluchtmuseum en de begraafplaats op de Heilig Land Stichting onder leiding van de heer Eickmans.

Henk Mandersloot

Nieuwe bestuursleden

Naast de zittende bestuursleden J.W. Eggink, voorzitter, W. van Rooij, penningmeester en W. Vlaanderen, H. Mandersloot en Wim Cappers zijn de volgende leden door de algemene ledenvergadering kozen. Ze worden hier nader aan u voorgesteld.

Ben Aben geniet op het ogenblik van een mooie regeling van zijn vroegere werkgever de NV Nederlandse Spoorwegen. In dit bedrijf heeft hij zich beziggehouden met het ontwerpen, aanleggen en onderhouden van beplantingen in de ruimste zin des woords. Sinds 1978 is hij bestuurslid van de stichting Solamen te 's-Hertogenbosch die de begraafplaats Groenendaal aldaar beheert. Zijn functie heeft betrekking op de inrichting van de begraafplaats, aanleg en onderhoud van al het aanwezige groen. Verder beoordeelt hij de kwaliteit van de aan te brengen monumenten. Hij hoopt een waardevolle bijdrage te kunnen leveren aan vereniging de Terebinth.

Puck Kooy is al jaren een fervent bezoeker van begraafplaatsen in Nederland en daarbuiten, meerdere fotoboeken getuigen daarvan. De fenomenen rond dood en begraven in de overlijdensadvertentie boeien haar evenzeer en wel dusdanig dat een boekje van haar hand mocht verschijnen (Graag veel bloemen, poëzie rond onze geliefde doden). Zij houdt voor haarzelf al jaren lang een archief bij met krantenknipsels rond hetzelfde onderwerp, kortom de dood begeestert haar. Haar werkzame leven bracht zij door in het bedrijfsleven, voor namelijk als rechterhand van directeuren en personeelchefs. Sinds zij met de VUT is heeft zij meer tijd (hoewel dat zeer betrekkelijk blijkt te zijn) gekregen en zal zij zich graag mede

inzetten voor verwezenlijking van de doelstelling van De Terebinth en wil zij onder meer proberen verslag te leggen van excursies die de Terebinth maakt.

C.A. Meijer is geboren en getogen te Amsterdam in 1928. Aan de Erasmusuniversiteit is hij afgestudeerd in de bedrijfseconomie. Hij is werkzaam geweest bij Shell. Daarnaast heeft hij verschillende bestuurlijke functies vervuld bij het onderwijs en schippersinternaten. Thans is hij hoofdredacteur van het maandblad van de Protestants Christelijke Ouderen Bond. De heer Meijer is gehuwd en woonachtig in Voorburg. Hij is de nieuwe secretaris van de Terebinth.

Siemon-Piet de Vlas, geboren in 1968, woont te Arnhem-zuid in een flat op dertien hoog. Hij is opgegroeid in het schilderachtige dorpje Achlum in Friesland. Als zoveel oud-studenten is hij na mijn studie tuin- en landschapontwerpen aan Larenstein te Velp blijven hangen in afwachting van een perfecte baan. Zijn grote wens is dan ook om dit vak uit te kunnen oefenen binnen het gebied van de zorg rond dood en rustplaats, wat overigens niet gemakkelijk zal zijn. Hij is pas sinds een jaar lid van de Terebinth, om de dood eenvoudige reden dat hij er nooit eerder van had gehoord. Zijn belangstelling voor de dood en alles wat er mee samenhangt begon eigenlijk met het feit, dat hij als jongetje tijdens een wandeling eens stiekem achter een begrafenisstoet aanliep. Vervolgens werd hij gegrepen door dit heidens aandoende ritueel en heeft er zich in de loop van de jaren in verdiept. Ook kon hij vaak op afstand mijmerend toekijken, hoe bij avondschemering, de plaatselijke doodgraver weer een gat groef in moeder terp voor een teraardebestelling op de volgende dag. Als romanticus schaaft hij zich dan ook achter de dichter Rhijnvis Feith die ooit dichtte:

*"In 't gevoelloos Rijk der dooden
Vindt uw ziel haar kalmte weer".*

Nieuw redactielid

Sinds kort heeft *Rita Hulsmans* zich bij de redactie van de Terebinth gevoegd. Zij is werkzaam als binnenhuisarchitecte en freelance journaliste. Wat dit laatste betreft is ze gespecialiseerd in artikelen over kunst en cultuur. Via de beeldende kunst kwam ze een aantal jaren geleden in aanraking met de funeraire wereld. Een kennismaking die onder meer leidde tot een lidmaatschap van de Terebinth en nu ook tot medewerking aan het blad.

Het bestuur van de Terebinth wenst u fijne kerstdagen toe en een goed 1997. Het hoopt, dat het nieuwe jaar ook voor de vereniging succesvol zal verlopen. Misschien kunt u daaraan bijdragen, door u voor een van de activiteiten in te zetten.

GEEN GRAFRUST VOOR NONNEN

In het verlengde van de excursie naar de oorlogsbegraafplaatsen op 31 augustus kon een bezoek aan de nabij gelegen begraafplaats, behorend bij het nonnenklooster op het terrein van het Van Gogh Instituut te Venray, worden ingepast.

Nonnen woonden en werkten hier hun hele leven en zetten zich in voor de verzorging van psychiatrische patiënten. Aangezien het Venrays Psychiatrisch Centrum wordt geprivatiseerd vielen klooster en begraafplaats onlangs in handen van een projectontwikkelaar die de begraafplaats wil elimineren. Nabestaanden van de overleden nonnen stelden zich hiertegen te weer, echter zonder succes. De Terebinth werd ingeschakeld, doch bij nader inzien wilden enkele van de nabestaanden geen (negatieve) publiciteit en werd afgezien van verdere inspanning door de Terebinth.

De begraafplaats heeft veel weg van een park waar het goed toeven is. Uit de grafschriften valt op te maken dat verschillende nonnen zijn omgekomen bij bombardementen in de Tweede Wereldoorlog. Wij lezen teksten als *'Zij viel op de plaats van haar plicht'* en *'Ben jij klaar? Ik wel. Ik kan gaan.'* Eén grafsteen vertoont scherfschade, dat is in zoverre bijzonder omdat vele door oorlogsschade getroffen stenen werden opgeknapt of vervangen.

Wrang om vast te stellen dat tien jaar grafrecht voor de laatstbegraven nonnen niet wordt geëerbiedigd. Zij worden elders herbegraven, terwijl de knekels van de overigen worden verzameld en bijgezet in een gezamenlijk graf. Behalve de graven verdwijnt ook een monument en een massagraf met omgekomenen in de Tweede Wereldoorlog.

Contact werd opgenomen met 'Dagblad De Limburger', dat een artikel wijdde aan het verdwijnen van deze bijzondere begraafplaats. Hierin werd ook vermeld dat het Nederlands Uitvaart Museum wil verzoeken om behoud van enkele van de unieke stenen ten behoeve van het te zijner tijd te openen museum.

Puck Kooij

LEVENDE MENSENHANDEN

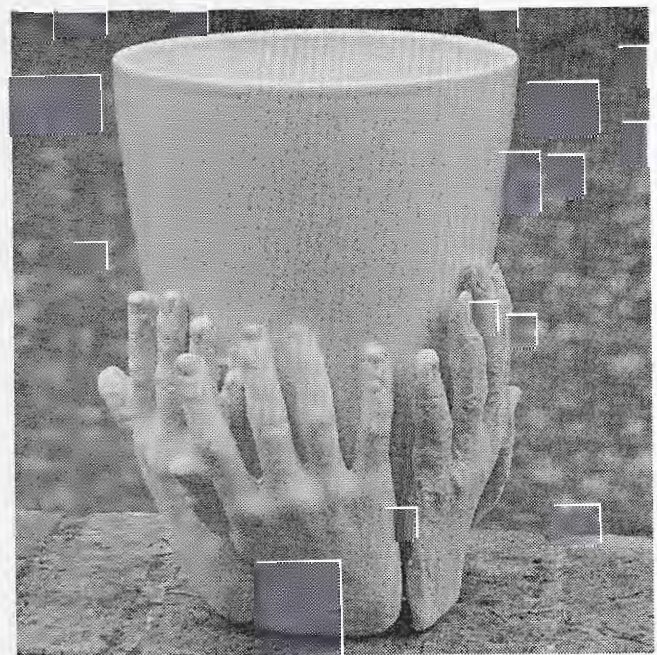
Van meet af aan heeft de Terebinth zich ingezet voor vrijere expressie in graftekens en urnen. De doden waren immers niet allemaal aan elkaar gelijk en de nabestaanden tonen grote verschillen in hun rouwverwerking. Het stemt tot voldoening dat dit inzicht meer veld wint en er veel meer creatief wordt ontworpen. Ik wil daar graag deze kleine bijdrage aan leveren. Deze asurn wordt gedragen door "levende handen". Het is als een opdragen van de overledene, een eerbewijs, een teken van elkaar

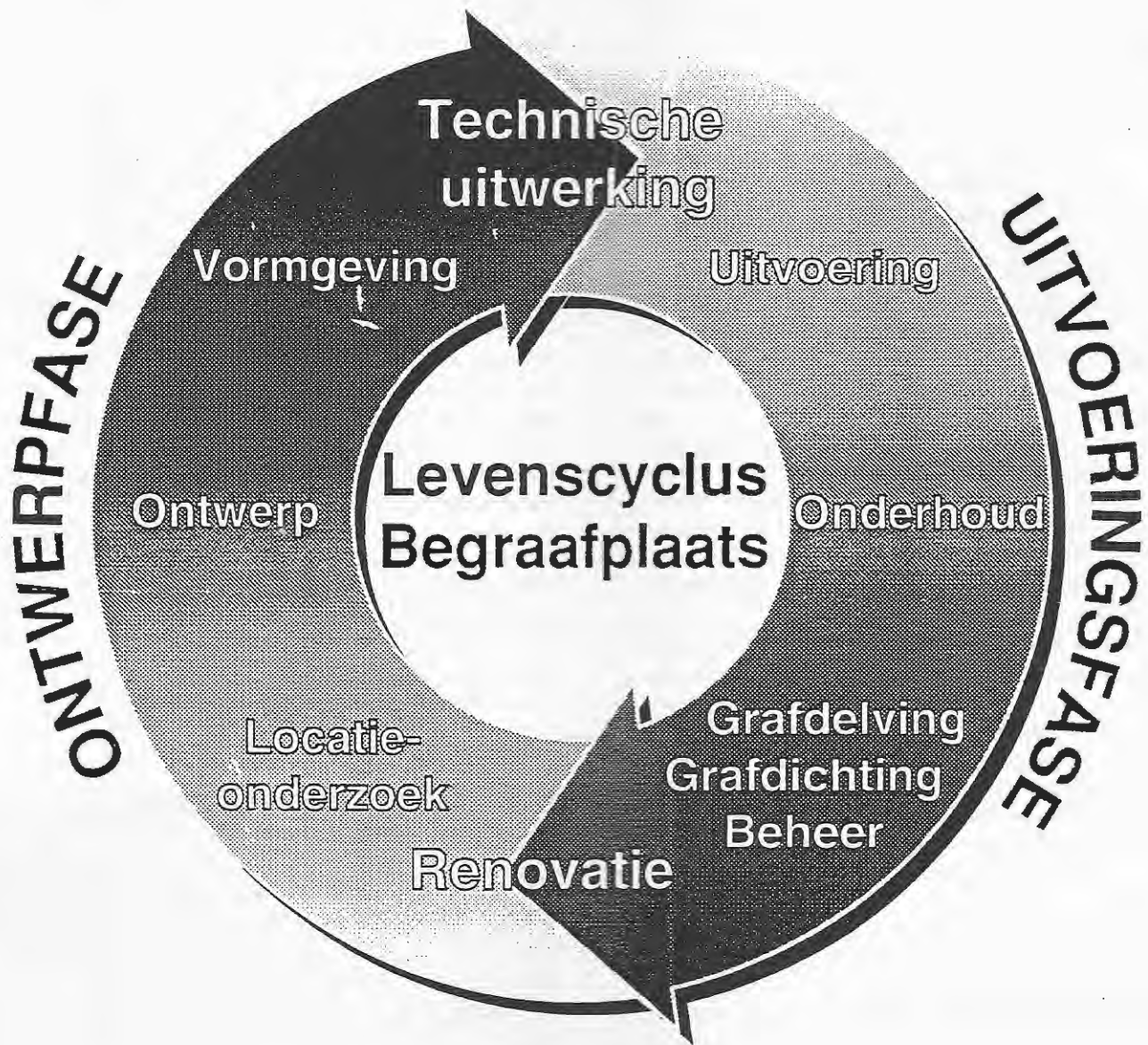
nog altijd vasthouden, een symbool van bijeen blijven en gedenken en liefhebben. Dit model heb ik gemaakt in mijn eigen pottenbakkerij. De urn kan men draaien of van gietklei maken. De handen kunnen "uit voorraad" komen maar het is persoonlijker om een afdruk in gips te maken van handen van nabestaanden van de overledene: een volwassen hand, een oude, een kinderhand. Dat gaat eenvoudig. In een houten sleetje van circa 25 bij 12 centimeter binnenmaat en 5 centimeter hoog, wordt een laagje van 4 centimeter modelgips gegoten. De tevoren zeer dun met vaseline ingevette handrug wordt in het gips gedrukt. De vingers iets gebogen, maar niet te veel want dan past de hand niet om de urn. Het gips moet circa vijf minuten harden. Na volledig uitharden van het gips legt men een plak draaiklei op de vorm en perst die zorgvuldig in. Na een uurtje kan die verwijderd worden en met dikke gietklei op de urn bevestigd. Drie tot maximaal vier handen zijn voldoende. De urn moet slank zijn, anders verliest ze haar opwaartse effect. De klei moet vervolgens als biscuit worden gebakken. Naar mijn ervaring is het mooier om de handen niet te glazuren. Ze zijn van een verrassende echtheid. Om de urn niet te hoog te maken, verdient het aanbeveling om te letten op de hoogte van de nis, waarin ze geplaatst zal worden. Ik geef de voorkeur aan een vlak deksel, liefst in de binnenrand van de beker.

Op mijn ontwerp zit geen copyright, dus elk keramisch atelier kan de asurn maken. Ik hoop dat ze bijdraagt aan de behoefte tot eigen rouwexpressie die ik zo vaak bij nabestaanden waarneem.

J.C.M. Hattinga Verschure

Levende mensenhanden

 heidemij realisatie

Postbus 139, 6800 AC Arnhem / Tel. 026 - 3778701

'OORLOGSGRAVEN ZIJN DE GROTE PREDIKERS VAN DE VREDE'.

(A. Schweizer)

Op 31 augustus 1996 nemen 30 Terebinthleden deel aan de excursie naar oorlogsbegraafplaatsen in Nijmegen, Groesbeek en Ysselsteyn. De heer Henk H. Borghgraef uit Zwolle is onze gids. Hij verdiept zich al 20 jaar in het fenomeen oorlogsbegraafplaatsen en beschikt, naar later zal blijken, over een geweldige feitenkennis.

Britse begraafplaats

De Britse begraafplaats Jonkerbos te Nijmegen (1642 graven) is één van de 20 Britse begraafplaatsen in Nederland. Deze is niet gevestigd op de historische plek, zoals bijvoorbeeld die in Rhenen, Oosterbeek en Overloon, maar nabij een hospitaal. Britten begraven doorgaans hun oorlogsdoden ter plekke en markeren daarmee de strijd die daar heeft gewoed.

De aanleg van de begraafplaats is in stervorm, dit is bijzonder want elders zijn het altijd rechte rijen. De Engelsen vinden dat de begraafplaatsen op een tuin moeten lijken, fleurig met bloemen en zo mogelijk in een bos gelegen.

Het onderhoud van de (Gemenebest) graven valt onder verantwoordelijkheid van de *Commonwealth War Graves Commission* (opgericht naar aanleiding van W.O. I.). Behalve Britten zijn hier ook enkele Australiërs, Polen, Nieuw Zeelanders, Belgen, Tsjechen, een Rus en twee Nederlanders begraven.

Door de bogen van het toegangsgebouw valt achteraan in de tuin - want zo oogt het wel door de royale vegetatie - het *Cross of Sacrifice* op.

Achter een deurtje in een muur ligt het 'cemetery register' met nadere bijzonderheden over de begravenen, nationaliteiten, met eventueel de vermelding dat de verminking dusdanig was dat hij slechts te boek staat als 'known to God'.

Wij worden gewezen op de bijzonderheden vermeld op de stenen, zoals naam, leeftijd, rang en regimentseembleem:

Duitse begraafplaats

zij zijn een verhaal op zichzelf. Soms wordt melding gemaakt van onderscheidingen en kan ook een kruis of Davidsster worden aangetroffen. Je realiseert je dat een jongeman van 20 in de rang van sergeant, vaak ook luitenant, het al ver had geschopt. De traditie van in dienst gaan is diep geworteld bij de Britten, als geldt het een familietraditie. De inscriptie op enkele stenen *'his brother died on service'* getuigt hiervan.

Bij overschotten van lichamen die niet meer te identificeren waren kan men lezen *'supposed to be...'* of *'buried near this spot'*, hoewel het voorkomt dat jaren later alsnog de identiteit kan worden vastgesteld.

Een aantal stenen is naast elkaar geplaatst, het betreft hier de bemanning van een vliegtuig die niet meer als individuen te herkennen waren.

Op de stenen zijn teksten te lezen als *'Without goodbye you fell asleep/ leaving only memories for us to keep', 'Gentle in manner, patient in pain', 'A daily thought, a silent tear, keep his memory ever near' en 'Time cannot change but shadow dim/ the beautiful memories of him.'*

De Canadese begraafplaats

De Canadese begraafplaats te Groesbeek (2600 graven) is gelegen op een plateau aan de Zevenheuvelenweg. De weg erheen slingert zich door golvend gebied; een prachtige begraafplek met wijdse vergezichten.

In de muren van het herdenkingsgebouw staan de namen gegrift van ruim 1000 vermiste soldaten. Ook hier bevindt zich een register met bijzonderheden over de gesneuvelden.

In het oog springend is de symmetrische strakheid van de rijen en het in de verte hoog oprijzende *Cross of Sacrifice*. Het is de grootste van de drie Canadese begraafplaatsen (de andere zijn gelegen in Bergen op Zoom en Holten).

De Canadezen kiezen voor grote concentraties en houden vast aan het devies dat geen Canadees soldaat wordt begraven op (voormalig) vijandelijk grondgebied.

De eindeloze rijen met witte stenen hebben geen regimentembleem maar tonen alle het fraai gevormde esdoornblad. Ook hier weer aangrijpende teksten, zoals *'I cannot say/ and I will not say/ that he is dead./ He is just away' en 'If all men/ had hearts like his/ there would be no more wars.'*

Hier en daar staat een roodwit papieren vlaggetje met maple leaf in de grond, getuigend van bezoek, wellicht van nabe-staanden uit Canada. Voor het Cross of Sacrifice ligt een krans van helrode poppies (klaprozen); een trait-d'union tussen toen en nu.

De Duitse begraafplaats

De Duitse oorlogsbegraafplaats te Ysselsteyn is de enige

in Nederland en behoort tot de grootste van Europa; hier liggen bijna 32.000 gesneuvelde Duitsers van twee wereldoorlogen.

Deze begraafplaats werd in 1946 aangelegd door de Nederlandse autoriteiten volgens Amerikaans idee, die onder meer ook de zorg voor de doden van andere nationaliteiten inhoudt.

Duitse soldaten waren her en der in Nederland begraven en in Ysselsteyn kregen allen in de loop der jaren een laatste rustplaats, elk met een eigen kruis.

Borghgraef wijst er op dat hier niet alleen 'de vijand, de vreemde overheerser' ligt, maar ook veel Duitse dienstweigeraars die als landverraders werden gefusilleerd, zelfmoordenaars, vrouwen en kinderen van Duitse soldaten en burgerpersoneel die bij bombardementen zijn omgekomen. Vele SS'ers, niet als zodanig aangeduid liggen hier begraven, ook Rost van Tonningen.

Krijgsgevangenen werden na de oorlog ingezet voor het mijnen ruimen en het aanleggen van de begraafplaats Ysselsteyn.

In het voorste besloten deel liggen 85 slachtoffers van W.O. I. Daarachter ontplooiën zich in het licht golvende landschap onafzienbare rijen met grijze kruisen van een indringende soberheid.

Woud van kruisen

De massaliteit is overrompelend. Er overvalt mij een intense droefheid, alleen maar te vatten in; 'Feitelijk is oorlog alles wat je niet begrijpt' (Céline).

Her en der verspreid in dit woud van kruisen een ijle berk, die het idee van desolaatheid versterkt. Veel kruisen met de schaarse aanduiding: *'Ein Deutscher Soldat.'* Hier en daar een krans, een pot met verse zonnebloemen. Er zijn geen paden, tussen de graven groeit gras waarin onze voetstappen onhoorbaar verzinken. Geen emblemen, slechts de sobere aanduiding met naam, rang in afkorting en datum van geboorte en dood, in strakke wit geschilderde letters. Tussen een groepje sparren een carillon, dat om het half uur een melodie speelt, van 'vroeger'. Flarden van *'Wachet auf ruft uns die Stimme'* bereiken mijn oor, een specht laat zich horen, verder alleen maar stilte. Hier en daar een eenvoudig bankje dat uitnodigt er te gaan zitten en je over te geven aan gedenken en de vraag die nooit beantwoord wordt.

Puck Kooij

BOEKBESPREKINGEN

R. Brons en M. Kuipers, ed., *Memento Gedenkbeelden* (Amsterdam: Stichting Memento Gedenkbeelden, tel. 020-4658450, 1996, 48 blz., f 15,-, ISBN 90-9009808-9).

Twintig kunstenaars die zich onder de noemer Stichting Memento Gedenkbeelden met funeraire kunst bezighouden, presenteren zich in deze catalogus. Kunstwerken over de dood staan in een lange traditie, die Memento weer oppakt door onze grafcultuur met eigentijdse beelden te verrijken. Vijftien van de kunstenaars zijn gespecialiseerd in gedenkbeelden, zeer divers in stijl en materiaalgebruik. Van een liggende gedenkbeeld in kleurige keramische tegels, Maart Baanders, tot een staande sculptuur van licht Portugees marmer, Daatje van Daalen. Huub Kortekaas heeft behalve twee monumenten ook zijn Kosmobiel laten afbeelden. Twee kunstenaars houden zich bezig met kisten en de overige drie Memento-representanten respectievelijk met urnen, waden en sieraden. Alternatief gevormde doods-kisten staan naast beschilderde kisten en opengewerkte urnkisten van blauw keramiek. Tenslotte zijn er doodshemden en rouwsieraden. Van elke kunstenaar zijn drie werken afgebeeld en bovendien zijn een paar regels opgenomen over ieders manier van werken. Wie bij zijn uitvaart iets anders wil, vindt in dit boekje voldoende stof voor een eerste oriëntatie.

Mies Bouwmeester, *Levenseinden toegedekt* (Purmerend: 't Weefatelier aan de gracht, tel. 0299-423774, 1996, 20 blz., f 12,50).

Deze fraai vormgegeven brochure verscheen naar aanleiding van Bouwmeesters tentoonstelling van lijkwades, die kortgeleden in Haarlem plaats had. De wades hebben de royale afmetingen van 4,50 bij 1,30 meter en dat betekent dat familie of vrienden desgewenst een stuk van de wade ter herinnering aan de overledene mee naar huis kunnen nemen. Dat zal vooral zinvol zijn als deze wade tijdens iemands leven al in gebruik was, als deken of wandversiering. Zij verbindt de zeven hoofdkleuren van de wades met stemmingen of elementen uit de natuur. De gele wade heeft veel weg van een veld bloeiend koolzaad in de zomer, de groene doet denken aan groei en violet is de kleur van de wijsheid. De laatste pagina laat een vrouwelijk model zien dat op het gras ligt, gewikkeld in een prachtige deken met capuchon die alleen het gezicht vrij laat. Confronterend? Misschien, maar het heeft ook iets heel warmes.

Rita Hulsman

P. Kooij, *Graag veel bloemen. Poëzie rond onze dierbare doden*. Met een woord vooraf van Frida Balk-Smit Duyzentkunst (Amsterdam: Thomas Rap, 1996, 2e dr., 132 blz. f 27,50, ISBN 90-6005-378-8).

In 1995 publiceerde Puck Kooij, sinds kort bestuurslid van de Terebinth, een boekje over rouwadvertenties. Niet de recente aanzetten tot verandering van de vormgeving maar de afgedrukte poëzie staat hierin centraal. Kooij is in de loop der tijd zo door de dichtregels geboeid geraakt, dat ze bundels ging kopen van de meest geciteerde dichters. J.C. Bloem is een van hen. Ik ben gaan bladeren op zoek naar de regel van deze dichter, die mij zeer aanspreekt en vond hem ook:

"Voorbij, voorbij, o en voorgoed voorbij".

Deze woorden uit het gedicht Herinnering zijn ook te vinden op het graf van de in 1966 gestorven Bloem op de gemeentelijke begraafplaats te Paasloo.

De speurtocht van Kooij heeft er ook toe geleid, dat het begin van de rouwadvertenties in de Republiek met twee jaar is vervroegd. Niet in 1793, zoals P.D. 't Hart stelt, maar in 1791 stond de eerste advertentie in de Oprechte Haarlemsche Courant. Sindsdien dankt de krant een deel van haar populariteit aan de rouwadvertenties. Puck Kooij heeft een aardige bloemlezing samengesteld, waarvan inmiddels een tweede druk is verschenen.

Wim Cappers

Pim Felen, 'Nivea', doods-kist voor zijligging, boekenkast

EXCURSIES

Waarheen gaan we in 1997 op excursie? In de agenda vindt u het voorlopige excursieprogramma van de Terebinth in 1997. Hoewel kleine verschuivingen in de plannen nog mogelijk zijn, adviseren we u nu reeds onderstaande data met het doel van de excursie in uw agenda te noteren!

Er zijn nieuwe regels voor het deelnemen aan de excursies verbonden. Opgave tot deelneming en betaling dienen uiterlijk veertien dagen voorafgaand aan de excursie plaats te vinden. Telefoonnummer en gironummer van de Terebinth vindt u in de colofon van dit blad.

AGENDA

21 dec -9 mrt 97: tentoonstelling Hemelse gewaden uit China in Kunsthal Rotterdam. Telefoon: 010-4400301

- 26 maart: excursie Antwerpen op deze woensdag met bezoek aan begraafplaats en crematorium Schoonselhof te Antwerpen
- 5 april: excursie Friesland met bezoek aan het mummiegraf te Wieuwerd, IJsbrecht en Sneek
- 24 mei: algemene ledenvergadering te 's-Hertogenbosch en aansluitend excursie begraafplaats Groenendaal
- 30 mei-1 juni: excursie Hamburg met bezoek aan de reusachtige begraafplaats Ohlsdorf
- 14 juni: excursie Veenhuizen met begraafplaats strafkolonie
- 13 sept: excursie Limburg en het Duitse grensgebied
- 4 oktober: excursie Groningen met bezoek begraafplaatsen op "het hoge land"
- 25 oktober: excursie Enschede met bezoek aan begraafplaatsen uit de negentiende eeuw

Tijger, detail van een operagewaad, 1920-1960

